

Patriots, filantropins e revistas a favur dal progress

Tendenzas illuministicas en il Grischun en la segunda mesad dal 18avel tschientaner

■ **La fin da la Republica da las Trais Lias è bain vegnida manada natiers ils onns 1798/99 cun forza militar. Ma malgrà che las forzas aristocratico-conservativas predominavan, eran tuttavia sa fatgas valair en il pajais tendenzas illuministicas en ils secturs da la politica, da l'economia e da la furmazion.**

Societads

Societads èn corporaziuns che sa basan sin la reuniun da personas (a l'entschatta savens mo dad umens) che sa scuntran regularmain e che persequiteschan en il rom da lur organisaziun finamiras definidas dad ellas sezzas. La commembranza è voluntaria u dada tras isanza (p.ex. en il cas da las anteriuras cumpagnias da mats), ils commembers han da princip ils medems dretgs. Reglas e criteris fixads en scrit en statuts decidan tranter auter davart il scopo, la recepziun u l'exclusiun da commembers sco era davart las cumpetenzas da la radunanza generala e da la suprastanza da la societad. La basa legala furman ils artitgels 60–79 dal «Cudesch civil svizzer».

Societads pli grondas distinguan tranter commembers ordinaris che collavuran activamain e disponan da tut ils dretgs e commembers esteriurs u onuraris che procuran tras commembranzas multiplas per ina rait ed ina renconuschientscha surregiunala. La societad svizra la pli impurtanta dal 18avel tschientaner era la Societad helvetica che sa reuniva annualmain, l'emprim a Schinznach/AG, cun in program che cumpigliava l'entir spectrum da la discussiun illuministica davart la refurma da las societads svizras e ch'aveva in grond resun era en il Grischun. In emprim effect è stada la fundaziun dal seminari filantropin a Lantsch Sut per l'educaziun republicanica da la giuventetgna (aristocratica).

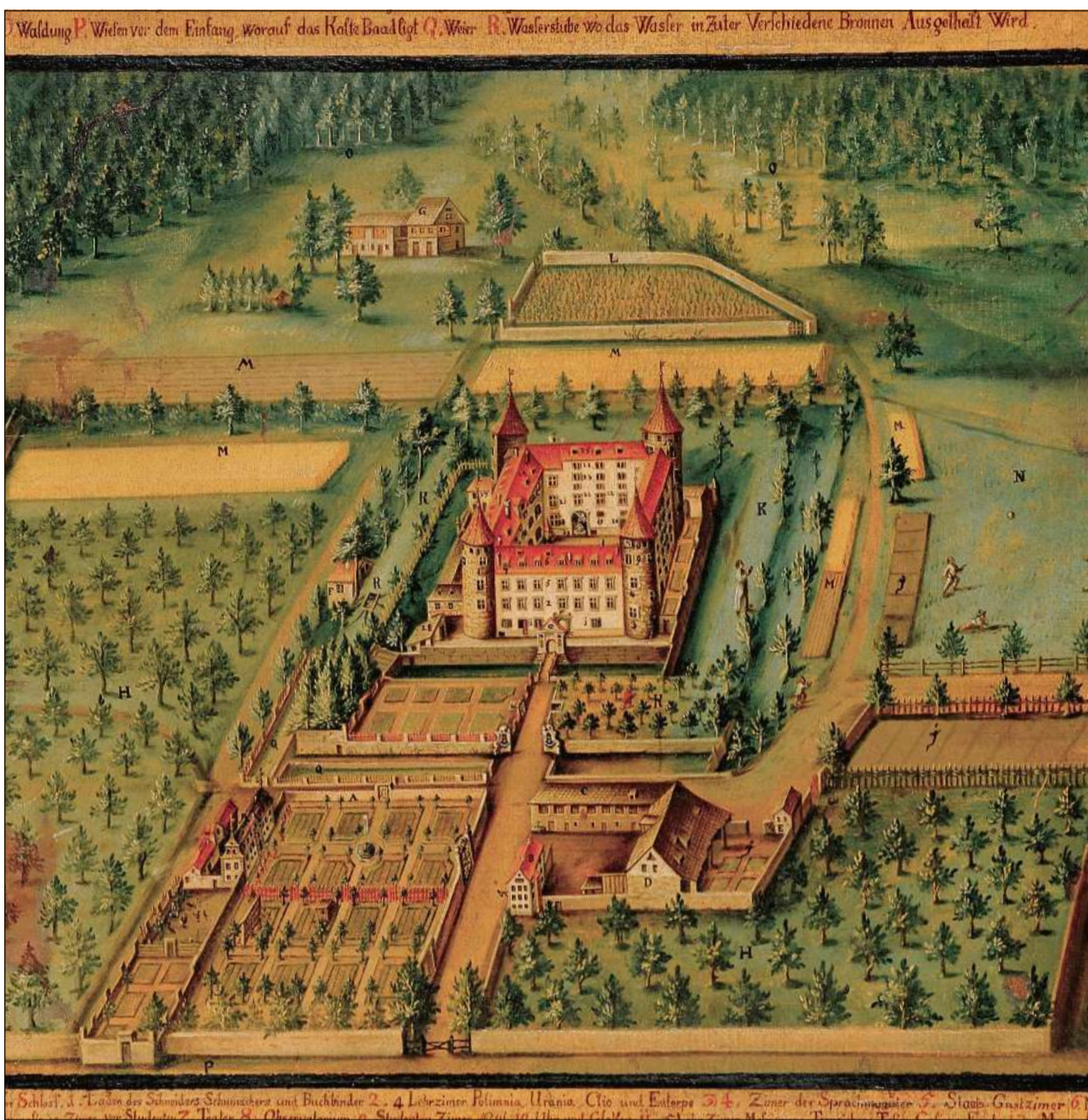
Las societads naschidas dal spiert da l'illuminissem dal 18avel e 19avel tschientaner intendevan la refurma entaifer il stadi, la baselgia e la societad burgaisa e chapivan lur activitads sco pensem «patriotic», vul dir sco servetsch al bain da la patria e da la communidad. Ellas n'eran betg reuniuns dependantas directamain da las autoritads statalas u ecclesiasticas, mabain primarmain reuniuns da singulas personas che derivavan per regla da l'elita sociala (signuria, elita intelletuala e mercantila) e ch'eran ils purtaders ils pli impurtants da la publicitad politica ed ecclesiastica.

Societads economicas

Suenter avair intimà il 1766 (senza success) da fundar in'unioni economica per superar la paupradad e la mancanza da daners cun receipts mercantilistics, ha Martin von Planta fundà il 1778, ensemen cun il medi Johann Georg Amstein ed il podestat Christian Hartmann Ma-

La revista «Der Sammler» è cumparada ils onns 1779–84 e 1804–1812.

Vista generala dal filantropin a Marschlins (1775).

rin, represchentants dals circuls dals patriots economicas, la Societad dals amis da l'agricultura cun l'organ da publicaziun «Der Sammler» (1779–84). Sin giavisch uffizial da la Regenza grischuna è questa societad puspè vegnida reanimada da Marin l'october 1803 sco Societad economica (schliada il 1812), cun l'organ «Der Neue Sammler» (1804–12). Ultra da la promoziun da l'agricultura han ins era intimà da fundar industriias (chasanas). Influenzada dals patriots, ha la Societad da bibliotecas, fundada il 1778 da Johann Baptista von Tschärner (* 1751), laschè construir ina chasa da paupers a Cuira e projectà ina banca d'emprest.

Societads scientificas

Questas societads persequitavan duas finamiras: la scolaziun dals commembers tras lectura cuminaivla, instructiun vicendaivla e lavur scientifica d'ina vart e l'instructiun dal pievel tras ina derasaziun publica da novas enconuschientschas da l'autra vart. Las societads pli grondas publicitavan ils resultats da lur activitads internas en revistas, per exempel ils patriots e reformists en il «(Neuer) Sammler».

Adolf Collenberg

Filantropins

Il term filantropin deriva dal grec philanthropos, ami dals umans, e designava en il 18avel tschientaner in lieu da furmazion umana e civica. Ils filantropins grischuns han lur origin en il Seminari, fundà il 1761 da Martin von Planta a Lantsch Sut sut l'influenza dal moviment pedagogic illuministic, en spezial da Johann Bernhard Basedow, dal sistem da las charity schools (scolas publicas) englaisas, da las ideas pietisticas e dal Philanthropinum a Halle. Planta aveva mess uschia en pratica in model educativ che la Societad helvetica en Svizra e Basedow en Germania avevan affruntà fin alura mo sin il plaun teoretic e stgaffi l'emprim model per ina scola cun in'educaziun civica complessiva da la giuventetgna en Europa. Tras l'observaziun, la scolaziun e

l'exercizi en l'autodeterminaziun duevan ils giuvenils (92 scolars il 1770) sa sviluppar a burgais conscients da lur atgna responsabladad. La vegliadetgna d'entrada era fixada ad 11 onns. A partir dal 1765 vegnivan recepids era giuvenils catolics.

Quest seminari è vegni transferì la stad 1771 a Marschlins. Là ha Ulysses von Salis cuntinuà – suenter la mort da Planta il 1772 – l'activitad ensemen cun Johann Peter Nesemann. El ha dà al seminari il num Philanthropinum ch'el ha dirigi tenor il model da Basedow (46 scolars il 1776). L'institut è vegni serrà il 1777 per incumpetenza dal directur Carl Friedrich Bahrdt da Halle.

Alura ha Johann Baptista von Tschärner empruvà da cultivar il spiert da quest seminari filantropin cun ina National-schule fundada dad el a Gianin il 1786 e transferida il 1793 en il chastè a la Punt/Rehanau; il 1798 ha era questa tentativa fatg naufragi e la scola è vegnida serrada. En il 19avel tschientaner han las quatter «republicas scolasticas» dal Grischun influenzà considerablamain ils models da las scolas novas e dals instituts d'educaziun dal pedagog bernais Philipp Emanuel von Fellenberg.

Martin Bundi

Der Sammler [Der Neue Sammler]

Revista cumparida il 1779–84 a Cuira sut il titel «Der Sammler: eine gemeinnützige Wochenschrift für Bünde», publicada da la Societad dals amis da l'agricultura, redigida da Johann Georg Amstein. L'intent era da promover ina meglieraziun generala da l'agricultura. Il Sammler tradescha il spiert illuministic dal temp. Il nausch clima politic e confessiun ha provocà il 1784 la dissoluziun da la Societad surmenziunada ed inizià qua tras la fin da la revista.

A partir dal december 1804 è cumparà «Der Neue Sammler: ein gemeinnützige Archiv für Bünde», edì da la Societad economica fundada il 1803. Fin il 1807 cumpigliava questa revista sis carnets ad onn, dapi alura quatter. Ses redactors èn stads: Johann Ulrich von Salis-

Seewis, a partir dal 1806 ensemen cun Johann Baptista von Tschärner (* 1751). Ella tracta tut ils aspects da l'economia, quai vul dir l'agricultura, l'industria, la scolaziun, descripsiuns dal pajais e.a. En consequenza d'ina crisa interna è la societad vegnida schliada probablamain il 1812 e la revista ha chalà da cumparair. Las duas publicaziuns avevan in aut nivel ed èn funtaunas ordvart impurtantas per l'istorgia culturala ed economica dal temp.

Adolf Collenberg

Ils patriots

Gruppaziun politica reformistica, fundada dals adversaris dals Salis vers la fin dal 18avel tschientaner. Johann Baptista von Tschärner (* 1751) vuleva eliminar l'oligarchia dals Salis cun l'agid d'ina partida instituida sco terza forza – sper ils «Franzos» ed ils «Austriacs» – e rinforzar il domini aristocratic en favur dal pievel. Pir ils 15 plants vuclinais dal 1787 han effectuà la rimnada «patriotica» gia daditg intenziunada, suenter ch'ils Salis avevan impedi l'examinaziun da las reproschas.

Sco data da fundaziun dal moviment dals patriots vala il document da fundaziun dals 20 da mars 1789 cun ils 55 signataris. Tranter quels èn stads Gaudenz von Planta, Nicolaus Christ von Santz, Johann Theodor Enderlin, Aloys Jost, Johann Simon von Paravicini, Johann Simeon Raschèr, Johann Baptista von Bavier e Johann Jakob von Bavier. Il program è vegni consegnà era a Peter Anton Riedi, Anton Herkules Sprecher von Bernegg e (tenor Düggelin) era al mess Peter Conradin von Planta. Heinrich Bansi è stà activ l'emprim a Turitg sco persuna da contact cun Johann Heinrich Pestalozzi ed ils patriots turitgais.

Ils patriots n'èn dentant betg stads abels da s'organisar sco partida, ma eran colliads mo tras finamiras cuminaivlas: il cumbat cunter l'oligarchia dals Salis, il mantegniment da las Terras subditas e l'eliminaziun dals abus entaifer quellas, refurmas economicas en il Grischun – numerus patriots eran engaschads en so-

cietads reformisticas. Johann Baptista von Tschärner è stà il mobilisader e manader incontestà dals patriots. Ins sa reuniva a l'ocasiun da martgads, dietas u cumins.

Sco patriot vegniva considerà quel che argumentava e vuschava en maniera «patriotica» en il senn surmenziunà e che pajava (a l'entschatta) in obulus. La plipart era inactiva u oopportunistica. Tschärner distingueva duas gruppas: las «lieurs», vul dir in circul temelitg e flaivel enturn Sprecher e Riedi ed ils «severs», vul dir el sez, Gaudenz von Planta (radical), Anton Peterelli (circul pli stretg a partir dal 1794) ed Aloys Jost. Las 55 personas ch'èn sa decleradas sco patriots tranter il 1789 ed il 1797 eran tuttas scoladas e la plipart appartegnava a la signuria. La maioritad era da confessiun protestanta e derivava da la Lia da la Chadè.

Ils patriots n'eran betg democrats en il senn modern, mabain aderents d'ina signuria aristocratica che operava per incumbensa e per il bainstar dal pievel cumin, inabel tenor els da governar sasez. La meglra furma statala per il Grischun era, a lur avis, l'aristodemocrazia (existenta). La Republica basegnava tenor ils patriots ina refurma che duava dentant succeder da surengiu sut la direzziun dals aristocrats e dals scolads.

Ils patriots han beneventà la Revoluziun franzosa sco victoria sur il despotissem monarchic ed han tramess il 1790 ina gratulaziun republicanica a l'Assamblea nazionala a Paris. Els refusavan dentant la regenza populara rivoluzionara moderna a la franzosa. Quai è sa mussà il 1794 a l'ocasiun da la Dieta extraordinaria dal stan ch'ha tscherni exclusivamain patriots. La dregira nauscha da Tusaun ha però alura chastià ils Salis en maniera relativamain leva ed ins ha impedi escalaziuns democraticas per betg daven- tar a la fin dals quint – sco aristocrats – sezs victimas d'ina furia incalculabla dal pievel cumin.

Tenor Düggelin na dastg'ins en nagin cas numnar ils patriots «giacobins». Els eran potentats influents cun finamiras reformisticas fitg differentas. Lur patriotissem na cuntegnava ultra da quai nagina componenta nazionalistica. Sco aristocrats refusavan els l'autocrazia reala dal pievel – gist uschia sco ils Salis ch'èn stads en tut ils secturs da la bainstanza betg directamain politica sco era en l'agricultura ed economia perfin tranter ils pioniers dal progress. Ina vaira opposiziun a basa da l'illuminissem n'eran ils patriots betg. Centers patriotics d'ina furmaziun illuministica eran ils seminaris filantropins a Lantsch Sut, Marschlins, Gianin e Rehanau, frequentads da l'elita dirigenta da quel temp. Lur spiert ha cuntinuà a viver en las diversas societads reformisticas che n'han dentant – sco societads apoliticas fundadas tard – betg gi in'influenza decisiva sin la naschientscha e l'agir politic dals patriots grischuns.

Suenter l'invasiun da l'armada austriaca en il Grischun l'october 1798 èn blets patriots periclitads fugids en la Helvezia e 68 dad els han obtegnì fin il favrer 1799 il dretg da burgais helvetic sco era uffizis impurtants, tranter auter Johann Gaudenz von Salis-Seewis sco inspectur militar da Turitg e schef dal stab general da l'armada helvetica e Johann Baptista von Tschärner sco statalter da la Regenza bernaisa.

Adolf Collenberg

Lexicon Istorico Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geographics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istorico Svizzer; versiuon online: www.e-lir.ch; versiuon stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.